ESKI O‘ZBEK TILI MANBALARIDA VAQT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR

Tadq. Rajabov Doniyor

Xorazm Mamun akademiyasi

Annotatsiya. Maqolada eski o‘zbek tili manbalarida "vaqt" tushunchasini bevosita ifodalovchi leksemalar tarixiy-semantik jihatdan tahlil qilingan. Leksemalarning turkiy, arabcha va forscha qatlamlari aniqlanib, ularning eski o‘zbek manbalaridagi ma'nolari hozirgi o‘zbek tilidagi holati bilan qiyoslangan. Qadimgi turkiy davrdan hozirgi davrgacha bo‘lgan taraqqiyotning diaxron modeli hamda "vaqt" konseptining olti komponentli semantik tuzilishi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: eski o‘zbek tili, vaqt tushunchasi, temporal leksema, etimologik qatlam, o‘zlashma, semantik o‘zgarish, konsept, diaxron tahlil.

Аннотация. В статье проанализированы лексемы, непосредственно выражающие понятие «время» в источниках староузбекского языка. Выявлены тюркский, арабский и персидский пласты, значения лексем сопоставлены с современным узбекским языком, предложены диахроническая модель развития и шестикомпонентная семантическая структура концепта «время».

Ключевые слова: староузбекский язык, понятие времени, темпоральная лексема, этимологический пласт, заимствование, семантическое изменение, концепт.

Abstract. The article analyses lexemes directly expressing the concept of time in Old Uzbek sources. Turkic, Arabic and Persian layers are identified, the meanings of the lexemes are compared with modern Uzbek, and a diachronic model of development and a six-component semantic structure of the concept of time are proposed.

Keywords: Old Uzbek language, concept of time, temporal lexeme,

etymological layer, borrowing, semantic change, concept.

Vaqt inson tafakkurining eng asosiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, u har bir tilda o‘ziga xos leksik vositalar tizimi orqali ifodalanadi. Bu vositalar orasida "vaqt" tushunchasining o‘zini, ya'ni vaqtni umuman, muayyan paytni, davrni yoki qulay imkoniyatni nomlovchi leksemalar alohida o‘rin tutadi. Ular tildagi temporal leksikaning yadrosini tashkil etib, kun, tun, fasl va yil kabi aniq vaqt birliklarini nomlovchi so‘zlardan farqli ravishda vaqtning mavhum mohiyatini ifodalaydi[1].

"Vaqt" tushunchasini ifodalovchi eng qadimiy turkiy leksema *öd* hisoblanadi. Qadimgi turkiy yodgorliklar va Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida bu so‘z "vaqt, payt" ma'nosida qayd etilgan. G. Kloson ham *öd* leksemasini qadimgi turkiy tilda "vaqt" ma'nosini ifodalovchi asosiy so‘z sifatida izohlaydi. Biroq eski o‘zbek tili davriga kelib bu leksemaning faolligi keskin pasayadi va uning o‘rnini asosan arabcha *vaqt* va *zamon* so‘zlari egallaydi. Hozirgi o‘zbek tilida esa *öd* leksemasi mustaqil so‘z sifatida saqlanmagan. Bu hodisa turkiy til tarixida o‘zlashmalarning mavhum tushunchalar sohasida tub so‘zlarni siqib chiqarishining yorqin misolidir.

Turkiy qatlamda "vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalardan yana biri *chog‘* so‘zidir. U eski o‘zbek manbalarida asosan "payt, vaqt" ma'nosida, ko‘pincha sifatlovchi yoki sifatdosh bilan birga qo‘llanadi. Bu so‘z hozirgi o‘zbek tilida ham faol bo‘lib, *yosh chog‘imda*, *shu chog‘da* kabi birikmalarda o‘z ma'nosini to‘la saqlab qolgan. Shuningdek, turkiy *kun* va *yil* leksemalari ham ayrim kontekstlarda aniq vaqt birligini emas, balki umuman "vaqt, zamon" ma'nosini ifodalaydi. Bunday hollarda ular metonimik tarzda butun zamonni anglatadi[2].

Eski o‘zbek manbalarida "vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalarning eng katta qismini arabcha o‘zlashmalar tashkil etadi: *vaqt*, *zamon*, *zamona*, *mahal*, *fursat*, *davr*, *ahd*, *asr*, *dahr*, *ayyom*, *lahza*. Bu so‘zlar islom madaniyati, arab tilidagi diniy, ilmiy va badiiy adabiyot ta'sirida turkiy tilga kirib kelgan va eski o‘zbek adabiy tilida to‘liq o‘zlashgan. Ularning ko‘pchiligi ko‘p ma'noli bo‘lib, matnda kontekstga qarab

turli ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, *vaqt* leksemasi vaqtni umuman, muayyan paytni yoki namoz vaqtini anglatishi mumkin. *Asr* esa "zamon", "yuz yillik davr" va kunning muayyan namoz vaqti ma'nolarida qo‘llanadi.

Forscha qatlamni asosan *hangom*, *ro‘zgor* va *dam* leksemalari tashkil etadi. *Hangom* so‘zi "payt, vaqt" ma'nosida ko‘proq she'riy va ko‘tarinki uslubdagi matnlarda uchraydi. *Ro‘zgor* leksemasi esa eski o‘zbek manbalarida "zamon, davr" bilan birga "dunyo, hayot" ma'nolarini ham ifodalaydi. *Dam* so‘zi asosiy "nafas" ma'nosidan metaforik ko‘chish orqali "bir nafas olish muddati", ya'ni "lahza" ma'nosini kasb etgan. Eski o‘zbek tili manbalarida qo‘llangan asosiy leksemalarning kelib chiqishi, ma'nolari va hozirgi tildagi holati 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Eski o‘zbek tili manbalarida "vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalar va ularning hozirgi o‘zbek tilidagi holati

Leksema	Kelib chiqishi	Eski o‘zbek manbalaridagi ma'nosi	Hozirgi o‘zbek tilidagi holati
öd	turkiy	vaqt, payt (asosan eski turkiy yodgorliklarda)	saqlanmagan
chog‘	turkiy	payt, vaqt; holat	faol ("yosh chog‘imda")
vaqt	arabcha	1) vaqt umuman; 2) muayyan payt; 3) namoz vaqti	faol, asosiy ma'nolari saqlangan
zamon	arabcha	1) vaqt oqimi; 2) davr, asr	faol
zamona	arabcha-forscha	davr, zamon; dunyo ahvoli	faol, ko‘proq so‘zlashuvda ("zamona zayli")
mahal	arabcha	1) joy, o‘rin; 2) payt	faol, asosan "payt" ma'nosida
fursat	arabcha	qulay vaqt, imkoniyat	faol
hangom	forscha	payt, vaqt (ko‘tarinki uslub)	eskirgan
ro‘zgor	forscha	zamon, davr; dunyo, hayot	ma'nosi ko‘chgan: "xo‘jalik, oila turmushi"

davr	arabcha	1) aylanish; 2) zamon, davr	faol ("davr" ma'nosida)
ahd	arabcha	1) va'da; 2) davr, zamon	asosan "va'da" ma'nosida
asr	arabcha	1) zamon; 2) yuz yillik; 3) namoz vaqti	faol
dahr	arabcha	zamon, dunyo, taqdir	eskirgan
ayyom	arabcha	kunlar, zamon	ma'nosi torayib, "bayram kunlari"
lahza	arabcha	juda qisqa vaqt	faol, kitobiy
dam	forscha	1) nafas; 2) lahza	"lahza" ma'nosi iboralarda saqlangan

"Vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalarning ma'no taraqqiyotini boshqa turkiy tillar bilan qiyoslash ham muhim xulosalarga olib keladi. Arabcha *vaqt* so‘zi deyarli barcha turkiy tillarda o‘zlashgan: turk tilida *vakit*, turkman tilida *wagt*, qozoq tilida *uaqyt*, uyg‘ur tilida *waqit*, tatar tilida *vakyt* shakllarida qo‘llanadi. *Zamon* so‘zi ham turk tilida *zaman*, ozarbayjon tilida *zaman* shaklida faol. Bu hol arabcha "vaqt" leksemalarining turkiy dunyoda islom madaniyati orqali keng tarqalganini va qadimgi turkiy *öd* so‘zining deyarli barcha turkiy tillarda shu o‘zlashmalar bilan almashganini ko‘rsatadi. Demak, o‘zbek tilidagi bu jarayon umumturkiy qonuniyatning bir ko‘rinishidir.

Eski o‘zbek davri lug‘atlari ham "vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalar haqida qimmatli ma'lumot beradi. Xususan, Mirzo Mahdixonning "Sangloh" lug‘ati eski o‘zbek (chig‘atoy) adabiy tili so‘zlarini, asosan Navoiy asarlari tili asosida, fors tilida izohlab bergan. Bu lug‘at turkiy so‘zlarning eski o‘zbek adabiy tilidagi ma'nolarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati"da esa *vaqt*, *zamon*, *dahr*, *ro‘zgor* kabi leksemalarning ko‘p ma'noliligi misollar asosida keng yoritilgan. Bu ma'lumotlar eski o‘zbek manbalarida "vaqt" tushunchasi naqadar nozik farqlanganini ko‘rsatadi.

"Vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalarning qadimgi turkiy davrdan hozirgi davrgacha bo‘lgan taraqqiyotini umumlashtirib, uning diaxron modelini taklif etish mumkin. Ushbu modelda har bir davr uchun xos bo‘lgan asosiy leksemalar va taraqqiyotning yetakchi jarayonlari aks ettirilgan (1-rasm).

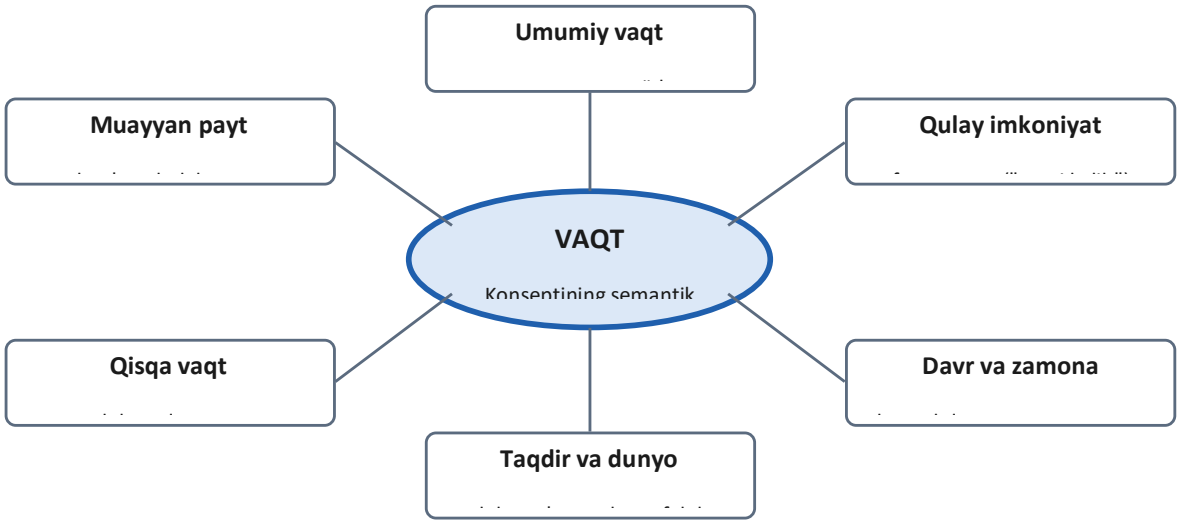

1-rasm. "Vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalar taraqqiyotining diaxron modeli

Modeldan ko‘rinib turibdiki, qadimgi turkiy davrda "vaqt" tushunchasi asosan turkiy so‘zlar orqali ifodalangan bo‘lsa, eski turkiy davrda ilk arabcha o‘zlashmalar paydo bo‘ladi. Eski o‘zbek davri esa "vaqt" leksikasining eng boy va rang-barang bosqichi hisoblanadi: bu davrda turkiy, arabcha va forscha qatlamlar yonma-yon mavjud bo‘lib, ko‘plab sinonimik qatorlar shakllangan. Hozirgi o‘zbek tilida esa bu tizim soddalashib, bir qism leksemalar eskirgan yoki ma'no o‘zgarishiga uchragan. Modelning pastki qismida taraqqiyotning uch asosiy jarayoni ko‘rsatilgan: o‘zlashish, siqib chiqarish va semantik o‘zgarish.

Eski o‘zbek manbalarida "vaqt" tushunchasi bir xil, yaxlit tushuncha sifatida emas, balki bir necha ma'no komponentidan tashkil topgan murakkab konsept sifatida namoyon bo‘ladi. Leksemalarning kontekstual tahlili ushbu konseptning oltita asosiy semantik komponentini ajratish imkonini berdi. Ular umumiy vaqt, muayyan payt,

qisqa vaqt, davr va zamona, taqdir va dunyo hamda qulay imkoniyat komponentlaridir. Har bir komponent o‘ziga xos leksemalar guruhi orqali ifodalanadi (2-rasm).

2-rasm. Eski o‘zbek tili manbalarida "vaqt" konseptining semantik tuzilishi

"Umumiy vaqt" komponenti vaqtni mavhum, uzluksiz oqim sifatida ifodalaydi va asosan *vaqt*, *zamon* hamda qadimgi *öd* leksemalari orqali beriladi. "Muayyan payt" komponenti vaqt o‘qidagi aniq bir nuqtani bildiradi va *chog‘*, *mahal*, *hangom* leksemalari bilan ifodalanadi. "Qisqa vaqt" komponentida *lahza*, *dam*, *on* leksemalari vaqtning eng kichik bo‘lagini nomlaydi va ko‘pincha umrning o‘tkinchiligini ta'kidlash uchun qo‘llanadi. "Davr va zamona" komponenti esa *davr*, *ahd*, *asr*, *ayyom*, *zamona* leksemalari orqali tarixiy va ijtimoiy vaqtni ifodalaydi.

"Taqdir va dunyo" komponenti eski o‘zbek tilida vaqt tushunchasining eng o‘ziga xos qirrasidir. *Dahr*, *ro‘zgor*, *charx*, *falak* leksemalari vaqtni insonga ta'sir ko‘rsatuvchi, uning taqdirini belgilovchi kuch sifatida tasvirlaydi. Bu talqin mumtoz adabiyotda, ayniqsa, Navoiy asarlarida keng tarqalgan bo‘lib, unda zamon ko‘pincha beqaror va insonga nisbatan noinsof kuch sifatida namoyon bo‘ladi. "Qulay imkoniyat" komponenti esa *fursat* leksemasi va *vaqt* so‘zining ayrim qo‘llanishlari orqali vaqtni foydalanish lozim bo‘lgan imkoniyat sifatida talqin qiladi.

"Vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalarning qo‘llanishi manba janriga ham bevosita bog‘liq. She'riy asarlarda, ayniqsa, lirikada "taqdir va dunyo" hamda "qisqa vaqt" komponentlari ustunlik qiladi, chunki ular inson umrining o‘tkinchiligi va dunyoning beqarorligi haqidagi falsafiy mushohadalarni ifodalashga xizmat qiladi. Tarixiy va memuar asarlarda, xususan, "Boburnoma"da esa "muayyan payt" va "davr" komponentlari yetakchilik qiladi, chunki bu asarlarda vaqt voqealarni aniq sanaga bog‘lash va tarixiy jarayonni bayon qilish vositasi hisoblanadi. Diniy-axloqiy asarlarda esa vaqt ko‘pincha ibodat vaqtlari, umr va oxirat tushunchalari bilan bog‘liq holda talqin qilinadi.

Eski o‘zbek manbalarida "vaqt" leksemalari forscha izofa qurilmalari tarkibida ham faol qo‘llanadi. *Ahdi shabob* ("yoshlik davri"), *ayyomi gul* ("gul fasli, bahor kunlari"), *davri falak* ("falak aylanishi, zamon gardishi") kabi birikmalarda vaqt leksemasi aniqlanmish vazifasida kelib, vaqt tushunchasini muayyan hayot bosqichi, fasl yoki kosmik jarayon bilan bog‘laydi. Bunday izofali birikmalar, ayniqsa, she'riy matnlarda ko‘p uchrab, ifodaning ixchamligi va obrazliligini ta'minlaydi. Ularning aksariyati hozirgi o‘zbek tilida qo‘llanmaydi, bu esa eski o‘zbek adabiy tilining fors tili bilan yaqin aloqasini va hozirgi tilga nisbatan farqini yaqqol ko‘rsatadi.

Sintaktik jihatdan "vaqt" leksemalari ko‘pincha payt holi vazifasida keladi. Bunda ular o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi yoki ko‘makchilar bilan qo‘llanadi: *ul zamonda*, *ul chog‘da*, *bu vaqtda*, *vaqtidin beri*. Biroq she'riy matnlarda bu leksemalar ega vazifasida ham faol keladi. Bunday hollarda *zamon*, *dahr*, *falak* insonga ta'sir ko‘rsatuvchi, harakat bajaruvchi subyekt sifatida tasvirlanadi, ya'ni jonlantirish (tashxis) san'ati yuzaga keladi. Vaqtning grammatik subyektga aylanishi uning eski o‘zbek tafakkurida faol, insonga nisbatan mustaqil kuch sifatida idrok etilganidan dalolat beradi.

"Vaqt" leksemalarining konnotativ ma'nolari ham diqqatga sazovor. *Fursat* leksemasi asosan ijobiy bo‘yoqqa ega bo‘lib, undan foydalanish lozim bo‘lgan

qimmatli imkoniyatni anglatadi. *Dahr*, *zamona* va *ro‘zgor* esa ko‘pincha salbiy bo‘yoqli kontekstlarda qo‘llanib, beqaror, insonga jafo yetkazuvchi zamonni ifodalaydi. *Vaqt* va *zamon* leksemalari esa nisbatan neytral bo‘lib, kontekstga qarab ijobiy yoki salbiy ma'no kasb etishi mumkin. Hozirgi o‘zbek tilidagi *zamona zayli* iborasida *zamona* so‘zining salbiy konnotatsiyasi saqlanib qolganini ko‘rish mumkin.

"Vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalar abadiylik tushunchasini anglatuvchi *azal* va *abad* leksemalari bilan ham o‘ziga xos munosabatda bo‘ladi. Agar *vaqt, zamon, davr* chegaralangan, o‘lchanadigan vaqtni ifodalasa, *azal* va *abad* boshi va oxiri bo‘lmagan ilohiy vaqtni anglatadi. Eski o‘zbek manbalarida bu ikki tushuncha ko‘pincha qarama-qarshi qo‘yilib, inson umrining qisqaligi va o‘tkinchiligi abadiyat fonida ta'kidlanadi. Shu tariqa "vaqt" konsepti o‘zining chegarasini abadiylik tushunchasi bilan belgilaydi.

Shu bilan birga, "vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalar boshqa so‘zlar bilan barqaror birikmalar ham hosil qiladi. Eski o‘zbek manbalarida *vaqti kelib*, *ul zamonda*, *ul chog‘da*, *bir dam*, *fursatni g‘animat bilmoq* kabi birikmalar faol qo‘llangan. Ularning ko‘pchiligi hozirgi o‘zbek tilida ham saqlanib qolgan. Bu birikmalar "vaqt" leksemalarining nafaqat nominativ, balki frazeologik imkoniyatlari ham keng bo‘lganini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, eski o‘zbek tili manbalarida "vaqt" tushunchasini ifodalovchi leksemalar uch etimologik qatlamga mansub ko‘p qatlamli tizimni tashkil etadi. Turkiy qatlam (*öd*, *chog‘*, *kun*, *yil*) eng qadimiy bo‘lsa-da, eski o‘zbek davrida mavhum "vaqt" tushunchasini ifodalashda arabcha (*vaqt*, *zamon*, *fursat*, *dahr*, *ayyom*) va forscha (*hangom*, *ro‘zgor*, *dam*) o‘zlashmalar yetakchi o‘rin egallagan. Ushbu leksemalar oltita semantik komponentdan iborat murakkab "vaqt" konseptini ifodalaydi. Ularning taraqqiyoti o‘zlashish, siqib chiqarish va semantik o‘zgarish jarayonlari bilan tavsiflanadi. Hozirgi o‘zbek tilida bu leksemalarning bir qismi faol saqlangan (*vaqt, zamon, chog‘, fursat*), bir qismi ma'no o‘zgarishiga uchragan (*ro‘zgor,*

ayyom, *ahd*), ayrimlari esa eskirgan (*dahr*, *hangom*, *öd*). Tadqiqot natijalaridan o‘zbek tili tarixiy leksikologiyasi, tarixiy lug‘atlar tuzish hamda mumtoz adabiyot matnlarini izohlash va o‘rganishda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. 3 tomlik / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. I–III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000–2009.